

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

« کلیه دستاوردهای ناشی از پژوهش حاضر متعلق به دانشگاه الزهرا (س) است. »

دانشگاه الزهرا (س)

دانشکده ادبیات، زبانها و تاریخ

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان

تحلیل زن مدارانه‌ی حکایت‌های هزار و یک شب

استاد راهنما

دکتر مریم حسینی

استاد مشاور

دکتر سهیلا صلاحی مقدم

دانشجو

حمیده قدرتی

مهر ۱۳۸۹

تقدیم به

تامی دختران و زنانی که

آگاهانه برای اعتلا و تکامل جامعه‌ی خود کوشیده‌اند؛

زنانی که درنگ کرده‌اند و دریافته‌اند که اگر نخواهند به هدف آرمانی انسانی و الهی

خودگامی بنهند، تحت باید خود را کشف کنند و بخشی از زنانگی گمشده‌ی

خود را در تاریخ باز یابند و بعد دو سادوش مردان

نه برتر و نه فروتر از آنان،

رسالت اصیل و سکین انسان بودن را به آیندگان هدیه کنند.

سپاس نامه

والد ار خدای بزرگ و مهربانم که همیشه و در همه جا

لطف و مهربانی اش را بر بندگانش ارزانی داشته است.

سال های دانشجویی من در دوره ی زبان و ادبیات فارسی در دانشگاه الزهرا (س) سپری شد و بر من به حکم شاکردی فرض است که از تمام اساتید این دانشگاه که امروز تعدادی از ایشان در میان مانیستند سپاسگزاری نمایم (یادشاد روان قیصر امین پور و سید حسن حسینی. بخیر) و این سپاس و تشکر تمام نمی شود مگر که از بزرگوارانی های استاد فاضلم دکتر مریم حسینی یاد کنم که مرا صمیمانه و دلوزانه با حوصله ای ستودنی و با اشراف علمی در انجام این رساله راهنمایی نمودند و شوق دیدار ایشان سختی و رنج تحصیل را بر من آسان می نمود. همچنین از استاد بزرگوار خانم دکتر سهیلا صلاحی مقدم که توفیق مشاوره با ایشان را داشتم تشکر و قدردانی می کنم. سال های تحصیل من گاهگاهی موجب حسرتی خاطر پدر، مادر، همسر و فرزندانم می شد تشویق و بردباری ایشان مراد مسیر زندگیم یاری کرده است و من در اینجا از ایشان سپاسگزاری می کنم.

چکیده

هزار و یک شب یکی از مهمترین متون ادبی چند ملیتی است که اصل آن برخاسته از داستان‌های هندی-ایرانی بوده است. این کتاب آیین‌های تمام‌نمای آداب و رسوم چندین فرهنگ و تمدن است. زنان به عنوان بخشی از اصلی‌ترین شخصیت‌های هزار و یک شب، نقش مهمی را در قصه‌های شهرزاد ایفا می‌کنند.

با توجه به جایگاه و اهمیت هزار و یک شب در معرفی و شناخت زنان، تحلیل این اثر کلاسیک از منظر نقد زن‌محور، حائز اهمیت می‌باشد و از اهداف مهم این پژوهش، به چالش کشیدن مردسالاری، در قصه‌هایی است که پهنه‌ی وسیعی از هند تا مصر را درنور دیده است. در بررسی این اثر، با توجه به روش «الن شوالتر»^۱ (۱۹۴۱)، از روش ارزیابی و نقد مجدد ادبیات از دیدگاه زنان یا همان «نقد جلوه‌های زن» در ادبیات استفاده شده، و با قرائتی زنانه به تحلیل رفتاری شخصیت‌های زنان، تأثیرات نظام مردسالارانه و دیدگاه راویان در هزار و یک شب، پرداخته است.

جامعه‌ی آماری در این رساله، ۱۴۱ حکایت از حکایت‌های هزار و یک شب، از قصه‌ی «شهریار و برادرش شاهزمان» تا «حکایت کنیز بی‌نظیر» ترجمه‌ی عبداللطیف تسوجی (مترجم توانای دوره‌ی قاجار، وفات قبل از ۱۲۹۷؟ ه. ق.) است.

بررسی زن‌مدارانه‌ی حکایت‌ها، نشان می‌دهد که زنان در این قصه‌ها حضوری روشن و کنش‌مند دارند. کاربرد مکرر و تدابیر به کار گرفته‌ی آنها، نوعی واکنش نسبت به وضعیت مردسالارانه‌ی جامعه است و می‌توان در این اثر، تحکیم و تضعیف ایدئولوژی‌های مردسالار را مشاهده کرد. همچنین بررسی روند قصه‌گویی شهرزاد نشان می‌دهد که توالی قصه‌های او سیر هوشمندانه‌ای را طی می‌کنند و وضعیت زنان در طول هزار و یک شب، با توجه به فضای مردسالارانه‌ی قصه‌ها، به تدریج بهبود می‌یابد.

واژه‌های کلیدی: هزار و یک شب، زنان، نقد جلوه‌های زن در ادبیات، شهرزاد، قصه‌گویی.

---

1. Elaine Showalter.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
م	مقدمه
	فصل اول: مفاهیم و کلیات
	بخش اول: چهارچوب پژوهش
۲	۱-۱-۱. مسأله پژوهش
۳	۲-۱-۱. پرسش‌های پژوهش
۳	۳-۱-۱. فرضیات پژوهش
۴	۴-۱-۱. اهداف پژوهش
۴	۵-۱-۱. پیشینه‌ی پژوهش
۵	۱-۵-۱-۱. ترجمه‌ها
۶	۲-۵-۱-۱. کتاب‌ها
۸	۳-۵-۱-۱. ویژه‌نامه‌ها
۱۰	۴-۵-۱-۱. پایان‌نامه‌ها
۱۰	۵-۵-۱-۱. پژوهش‌های غیر ایرانی
۱۲	۶-۱-۱. روش پژوهش
	بخش دوم: نقد ادبی فمینیستی
۱۴	۱-۲-۱. نقد فمینیستی
۱۵	۲-۲-۱. نقد ادبی فمینیستی
۱۶	۳-۲-۱. تاریخ تکوین نقد ادبی فمینیستی
۱۶	۴-۲-۱. انواع نقد ادبی فمینیستی به لحاظ جغرافیایی
۱۸	۵-۲-۱. پیشگامان نقد ادبی فمینیستی
۱۸	۶-۲-۱. فمینیست‌های موج اول
۲۱	۷-۲-۱. فمینیست‌های موج دوم
۲۱	۸-۲-۱. فمینیسم فرانسوی یا ساختارشکنی
۲۵	۹-۲-۱. شوالتر بنیانگذار نقد زن‌محور
۲۶	۱۰-۲-۱. مبانی فمینیستی
۲۸	۱۱-۲-۱. آبشخورهای نقد ادبی فمینیستی

- ۲۹-۱۲-۲-۱. روش‌شناسی -----
- ۳۱-۱۲-۲-۱. نگرش زن خواننده با نقد آثار مردان -----
- ۳۳- تحلیل و بازخوانی ادبیات فولکوریک -----
- ۳۳- تحلیل و بازخوانی روایت‌های کهن با کارکرد نقد کهن‌الگویی و اسطوره‌ای -----
- ۳۴- تحلیل مجدد تاریخ ادبیات و ... -----
- ۳۵-۱۲-۲-۱. زنان و آفریدن آثار ادبی -----
- ۳۶-۱۲-۲-۱. نگرش زن خواننده از نقد آثار زنان -----
- ۳۸-۱۲-۲-۱. نقد ادبی فمینیستی پساساختارگرا (توجه به زبان) -----
- ۴۰- نتیجه -----

بخش سوم: هزار و یک شب و ترجمه‌های فارسی

- ۴۳- مقدمه -----
- ۴۴-۱-۳-۱. منشأ تاریخی هزار و یک شب و روند آن در طول تاریخ... -----
- ۴۵-۲-۳-۱. پژوهشگران هزار و یک شب -----
- ۴۷-۳-۳-۱. تأثیر جهانی هزار و یک شب -----
- ۴۸-۴-۳-۱. اولین ترجمه‌ی فارسی هزار و یک شب- الف لیله و لیله -----
- ۵۰- شرح حال تسوجی -----
- ۵۰- ترجمه‌ی فارسی هزار و یک شب و صنیع‌الملک -----
- ۵۱- ویژگی‌های نثر تسوجی -----
- ۵۲- هزار و یک شب و سروش اصفهانی -----
- ۵۳-۵-۳-۱. روند ترجمه‌ی فارسی هزار و یک شب بعد از ترجمه‌ی تسوجی -----
- ۵۴-۶-۳-۱. هزار و یک شب و اقلیدی -----
- ۵۴- منابع اصلی اقلیدی در این ترجمه -----
- ۵۵- ویژگی‌های ترجمه‌ی اقلیدی -----
- ۵۷-۷-۳-۱. مقایسه‌ی ترجمه‌ی تسوجی و اقلیدی -----
- ۵۷-۱-۷-۳-۱. از نظر زبانی -----
- ۵۷-۲-۷-۳-۱. محتوا و درون مایه -----
- ۶۲-۳-۷-۳-۱. اشعار -----
- ۶۴- نتیجه -----

فصل دوم: سیمای زنان در هزار و یک شب

- ۶۷ ----- ۱-۲. مدخلی بر طبقه‌بندی زنان هزار و یک شب
- ۶۷ ----- - تعداد حکایت‌های جلد اول
- ۶۸ ----- - تعداد زنان در جلد اول
- ۶۹ ----- - طبقات زنان در جلد اول
- ۷۳ ----- - تقسیم بندی زنان از منظر نقد زن‌مدار
- ۷۴ ----- نتیجه

بخش اول: کنیزان

- ۷۶ ----- ۱-۱-۲. طبقات کنیزان
- ۷۹ ----- - چرا این همه کنیز؟
- ۸۱ ----- - کنیز و بهایی معادل یک کشتی پر از طلا!
- ۸۱ ----- - کنیزان و بازاردلالتان
- ۸۲ ----- - کنیزان و دسته‌های ده تایی
- ۸۴ ----- ۲-۱-۲. شغل کنیزان
- ۸۵ ----- ۱-۲-۱-۲. کنیزان خادم
- ۸۶ ----- ۲-۲-۱-۲. کنیزان: ساز و آواز
- ۸۹ ----- ۳-۲-۱-۲. کنیزان واسطه‌گر
- ۹۱ ----- ۳-۱-۲. ابزارهای کنیزان
- ۹۱ ----- ۱-۳-۱-۲. کنیزان، عشق یا هوس
- ۹۴ ----- - چند عشق منحصر به فرد
- ۹۶ ----- - جرقه‌ی عشق در هزار و یک شب چگونه زده می‌شود؟
- ۹۶ ----- ۲-۳-۱-۲. زیبایی و غرور کنیزان
- ۹۷ ----- ۳-۳-۱-۲. عدم رازداری کنیزان
- ۹۹ ----- ۴-۳-۱-۲. کنیزان و حسادت همسران
- ۱۰۰ ----- ۵-۳-۱-۲. کنیزان عالم و باسواد
- ۱۰۱ ----- ۴-۱-۲. کنیزان و مناظره‌های علمی
- ۱۰۲ ----- - مناظره، عامل ارتقای کنیزان و خوشآمد خریداران‌شان
- ۱۰۳ ----- - مناظره‌ی پنج کنیز رومی: حربه‌ای سیاسی برای انتقام
- ۱۰۴ ----- - مناظره‌ی شش کنیز، نمود تحقیرآمیز زنان و تفریح مردان

- ۱۰۵ ----- مناظره‌ی تودد: تنها نمایش زبان زنانه در هزار و یک شب
- ۱۰۷ ----- مردان کنیزنما
- ۱۰۷ ----- ۵-۱-۲. نقش کنیزان
- ۱۰۹ ----- ۶-۱-۲. ارزش نام‌های کنیزان در هزار و یک شب
- ۱۱۸ ----- نتیجه

بخش دوم: عجوزان

- ۱۲۲ ----- مقدمه
- ۱۲۲ ----- ۱-۲-۲. طبقات عجوزان
- ۱۲۴ ----- ۲-۲-۲. نمایی کلی از جزئیات طبقه‌ی عجوزان
- ۱۲۸ ----- ۳-۲-۲. شغل عجوزان
- ۱۲۸ ----- ۱-۳-۲-۲. عجوزان دایه
- ۱۲۹ ----- ۲-۳-۲-۲. عجوزان ساحر
- ۱۳۰ ----- ۳-۳-۲-۲. عجوزان واسطه‌گر
- ۱۳۴ ----- ۴-۲-۲. نقش عجوزان
- ۱۳۴ ----- ۱-۴-۲-۲. عجوزان و پرهیزگاری
- ۱۳۵ ----- ۲-۴-۲-۲. مکر و حيله‌ی عجوزان
- ۱۳۶ ----- ۱-۲-۴-۲-۲. شیوه‌ها و ابزارهای مکر عجوزان
- ۱۴۱ ----- ۳-۴-۲-۲. عجوزان فریب‌خورده
- ۱۴۳ ----- نتیجه

بخش سوم: زنان درباری

- ۱۴۷ ----- مقدمه
- ۱۴۸ ----- ۱-۳-۲. تقسیم‌بندی زنان درباری
- ۱۴۸ ----- ۱-۱-۳-۲. دسته‌بندی زنان از منظر طبقات اجتماعی
- ۱۴۹ ----- ۲-۱-۳-۲. دسته‌بندی زنان از منظر تاریخی
- ۱۴۹ ----- ۳-۱-۳-۲. تقسیم‌بندی زنان از دیدگاه نقد زن‌مدار
- ۱۵۰ ----- ۲-۳-۲. زنان در جهان هزار و یک شب در چهار مدار، جلوه‌گر هستند
- ۱۵۰ ----- - زنان روشن
- ۱۵۰ ----- - زنان تاریک
- ۱۵۱ ----- - زنان خاکستری

- ۱۵۱ - زنان بی‌رنگ (حاشیه‌ای) -----
- ۱۵۲ - ۳-۲-۱. زنان روشن کنش‌مند -----
- ۱۵۳ - شهرزاد: فمنیست پیش از تاریخ -----
- ۱۵۸ - دنیازاد به مثابه فرزند -----
- ۱۵۹ - دختر امیر: عاشقی عاقل -----
- ۱۶۰ - همسر فضل‌بن‌خاقان: مادری نگران و آگاه -----
- ۱۶۰ - ملکه ابریزه: دردآلودترین قربانی نظام مردسالار -----
- ۱۶۷ - سیده‌دنیا: انتخاب‌کننده نه انتخاب شده در عشق -----
- ۱۶۹ - خواهر خلیفه: همزاد شهرزاد -----
- ۱۷۱ - وردالاکمام: عاشق در بند ثکلا -----
- ۱۷۲ - شیرین و نتیجه‌گیری زن‌ستیزانه‌ی خسرو -----
- ۱۷۳ - ۲-۲-۲. زنان روشن کنش‌پذیر -----
- ۱۷۳ - سیده‌دنیا: معشوقه‌ی گمنام ایران -----
- ۱۷۵ - هند: عاشقی دلسوخته -----
- ۱۷۵ - مرجانه: فرمانروایی بدون اقتدار -----
- ۱۷۷ - قضی‌فکان: ثمره‌ی ازدواج ممنوعه -----
- ۱۷۹ - صفیّه: کنیز یا ملکه -----
- ۱۸۰ - ست‌الحسن: مادر عجیب -----
- ۱۸۱ - خواهر امین: دل‌ال برادر -----
- ۱۸۱ - ۲-۲-۳. زنان تاریک -----
- ۱۸۲ - خواهر و برادر: سوخته‌ی عشق ممنوعه -----
- ۱۸۲ - دختری سیاه -----
- ۱۸۳ - همسر ملکزاده سنگی، نمایش تحقیرآمیز زنی بدفرجام -----
- ۱۸۴ - ۲-۲-۴. زنان خاکستری -----
- ۱۸۵ - زنان شهریار و شاهزمان: بن‌مایه و بهانه‌ی هزار و یک شب -----
- ۱۸۶ - نزهت‌الزمان: ملکه‌ی کنیز -----
- ۱۹۰ - ملکه بدور: پادشاهی در لباس مردان -----
- ۱۹۵ - حیات‌النفوس: نماد خواهرخواندگی -----
- ۱۹۵ - پرورده‌ی زبیده: عاشقی مردستیز -----

- ۱۹۶ ----- زنی گمنام: قربانی عشق به خرس
- ۱۹۸ ----- زنان مردستیز
- ۱۹۸ ----- زبیده: شناور در تاریخ و افسانه
- ۲۰۰ ----- دختر پادشاه جزیره‌ی آبنوس، قربانی عفریت
- ۲۰۱ ----- حسن مریم: جادوگر وصال
- ۲۰۴ ----- ۲-۲-۳. زنان بی‌رنگ و حاشیه‌ای
- ۲۰۴ ----- مادر علی‌بن‌بکار
- ۲۰۴ ----- مادر حسن بدرالدین و پخت حب‌الرمان
- ۲۰۵ ----- دختر ملک زهرشاه
- ۲۰۵ ----- حسن‌الوجود: مبادله با ثروت
- ۲۰۶ ----- ۲-۳-۳. ارزش توصیفی نام‌های زنان
- ۲۱۲ ----- نتیجه

بخش چهارم: زنان غیردرباری (طبقه‌ی عوام)

- ۲۱۶ ----- مقدمه
- ۲۱۶ ----- ۲-۴-۱. تقسیم‌بندی زنان از منظر طبقه‌ی اجتماعی
- ۲۱۶ ----- ۱- زنان با مشاغل گوناگون مردان (قشر کم‌درآمد و متوسط)
- ۲۱۷ ----- ۲- زنان طبقه‌ی بازرگانان و قشر مرفه
- ۲۱۸ ----- ۲-۴-۲. تقسیم‌بندی زنان از منظر ویژگی‌های اخلاقی
- ۲۱۹ ----- ۲-۴-۲-۱. زنان خائن
- ۲۲۰ ----- زن در بند عفریت: اسارت بی‌پایان زن
- ۲۲۱ ----- زن ساحر: نمایشگر قدرت زنان
- ۲۲۲ ----- دختر دربان: شکست‌خورده‌ی آزمون شوهر
- ۲۲۴ ----- زن بیمار: قربانی تعصب جاهلی
- ۲۲۴ ----- دختر چاووش: زنی نابالغ
- ۲۲۵ ----- زن بدوی
- ۲۲۶ ----- زن آسیابان: قربانی طمع
- ۲۲۶ ----- خاتون: رمزگشای علت خیانت زنان
- ۲۲۸ ----- ۲-۴-۲. مکر زنان
- ۲۲۹ ----- زنان حيله‌گر

۲۲۹	-----	دلیله‌ی محتاله: ستایش‌نامه یا ستیزنامه‌ی زنان!
۲۳۳	-----	سردابه‌ی دلیله‌ی ثانی: قربانگاه مردان ساده‌لوح و هوسران
۲۳۴	-----	دختر روسپی: قربانی غرور بیجا
۲۳۶	-----	حکایت دعبل خزاعی
۲۳۶	-----	حکایت اعرج: نمایشی مردستیز
۲۳۸	-----	۲-۴-۲-۲. زنان تدبیرگر
۲۳۸	-----	دو زن و دو تدبیر مشابه
۲۳۹	-----	همسر چاووش
۲۳۹	-----	همسر قانونی عزیز
۲۴۰	-----	خودکشی: تنها چاره‌ی دختر بدوی
۲۴۱	-----	مادر علاءالدین: تدبیرگر خردمند
۲۴۲	-----	عزه و عایشه
۲۴۳	-----	۲-۴-۲-۳. زنان خردمند
۲۴۴	-----	بانو: بازگانی مستقل
۲۴۵	-----	زن دوران‌دیش
۲۴۵	-----	بستان: دختر مسلمان شده
۲۴۶	-----	زیبیده عود نوازی در غربت
۲۴۷	-----	زن سپاهی بزرگ‌منش
۲۴۸	-----	مادر ابومحمد تنبل
۲۴۹	-----	دختر روستایی خردمند شگفت‌آور
۲۴۹	-----	زن روستایی مظهر خرد و نفس سلیم
۲۵۱	-----	۲-۴-۲-۴. زنان مؤمن و پرهیزگار
۲۵۴	-----	۲-۴-۲-۵. زنان عاشق
۲۶۲	-----	۲-۴-۲-۶. زنان معشوق
۲۶۴	-----	۲-۴-۲-۷. زنان حاشیه‌ای
۲۶۹	-----	۲-۴-۲-۸. زنان ساده لوح
۲۷۰	-----	۲-۴-۳. ارزش توصیفی نام‌های زنان
۲۷۳	-----	نتیجه

فصل سوم: شهرزاد و هزار و یک شب (هنر قصه گوئی)

۲۷۷	مقدمه
۲۸۱	۲-۳. شگردهای قصه گوئی شهرزاد
۲۸۲	۱-۲-۳. سیر تکاملی قصه گوئی شهرزاد در پیوند قصه هایش با هم
۳۰۷	۲-۲-۳. شگردهای ساختاری قصه های هزار و یک شب
۳۰۷	۱-۲-۲-۳. شهرزاد، اشتیاق به قصه
۳۰۹	۲-۲-۲-۳. تعریف و ستایش از قصه
۳۱۰	۳-۲-۲-۳. قصه در قصه
۳۱۲	۴-۲-۲-۳. شهرزاد و تنوع
۳۱۳	۳-۲-۳. شگردهای مرتبط با محتوای قصه ها
۳۱۳	۱-۳-۲-۳. تقابل
۳۱۴	۲-۳-۲-۳. درهم تنیدگی قصه ها با عشق
۳۱۶	۳-۳-۲-۳. شگردهای شهرزاد در مورد زنان
۳۱۷	۴-۳-۲-۳. قصه های پادشاهان خیرخواه
۳۱۹	۵-۳-۲-۳. تهذیب درمانی: مرگ آگاهی و اشراف به مرگ
۳۲۰	۶-۳-۲-۳. شعر درمانی همراه با ساز و آواز
۳۲۱	۳-۳. پیکره ی زنانه ی هزار و یک شب
۳۲۲	۱-۳-۳. هزار و یک شب و جهان نقش آفرینی زنان
۳۲۲	۲-۳-۳. هزار و یک شب و بی نظمی
۳۲۳	۳-۳-۳. قصه گفتن در شب و پایان یافتن آن با برآمدن روز
۳۲۴	۴-۳-۳. تکثیر هزار و یک شب در طول تاریخ
۳۲۴	۵-۳-۳. شهرزاد و پیروزی
۳۲۴	۶-۳-۳. شهرزاد از کنیزی تا مادری
۳۲۵	۴-۳. شهرزاد و نمادهای زنانه هزار و یک شب
۳۲۹	۵-۳. شهرزاد و کاربرد ابزارهای زنانه در قصه ها
۳۳۰	۶-۳. خلاصه ی سیر تکاملی و هوشمندانه ی قصه ها در پیوند با هم
۳۳۱	نتیجه

فصل چهارم: تحلیل داده‌ها، جدول‌ها و نمودارها

۳۳۴	۱-۴. آمار و تحلیل زن‌ستیزی برون‌متنی
۳۴۰	۲-۴. آمار زنان قربانی
۳۴۷	۳-۴. جدول‌ها و نمودارها
۳۶۳	نتیجه
۳۶۴	پیشنهادها
۳۶۶	پی‌نوشت‌ها
۳۷۲	خلاصه‌ی حکایت‌ها
۳۹۱	کتابشناسی
۴۰۷	فهرست منابع

مقدمه

هزار و یک شب (الف لیله و لیله)، به عنوان یک اثر ادبی و هنری پرکشش، بازتاب شش قرن تدوین، پرداخته‌ی قلم و نگاه متفاوت روایتگران و نویسندگان از خاورزمین است. موضوع این کتاب، سرگذشت دو پادشاهی است که با آگاهی بر خیانت زنانشان، یکی راه تجرد پیش می‌گیرد و دیگری درصدد انتقام برآمده و هر شب دختری را به نکاح درآورده و روز بعد او را می‌کشد. این کشتار تا سه سال ادامه می‌یابد. شهرزاد (دختر وزیر) جسورانه و آگاهانه با قبول ازدواج با شهریار، به استقبال مرگ می‌رود و در مدت هزار و یک شب قصه‌گویی پادشاه خودکامه خونریز را درمان می‌کند.

هزار و یک شب، با اطمینان نسبی و اعتقاد مرحوم محجوب (با استناد به کتاب ابن ندیم و مروج‌الذهب مسعودی و دلایل متقن دیگر)، ریشه در هزار افسان پهلوی دارد و در قرن سوم به عربی برگردانده شده است. این اثر در طول حیات خود، به هر اقلیمی که سر می‌زد، مجموعه‌ای از روایات آنها را نیز، در خود جای می‌داد. برخی از حکایت‌ها دچار دست‌خوردگی می‌شد و صبغه‌ای از عناصر فرهنگی قوم جدید را به خود می‌گرفت. بنابراین، یکی از مهمترین دغدغه‌های این پژوهش، حضور ده‌ها مؤلف ناشناخته، در پس هر حکایتی است. مورد دیگر، حضور زنان و بعد تحلیل عملکرد آنان، در این اثر است. کفایت تا با ذکر چند سؤال، موضوع بحث کمی روشن‌تر گردد؛ سؤالاتی که در نقد زن‌محور برای تحلیل کنش و عملکرد زنان، ضروری به نظر می‌رسد: آیا راوی کل هزار و یک شب که خود شهرزاد نیز با قصه‌هایش، در درون این قصه‌ی بلند قرار می‌گیرد، زن است یا مرد؟ تدوین‌گران و مترجمان آن چه‌طور؟ از طرفی مخاطب شهرزاد، شهریار خودکامه و مستبد است، پس آیا تیپ‌های زنان او هم به گونه‌ای خاص، روایت شده‌اند؟ هرکدام از حکایت‌ها در چه‌زمانی، برای چه‌کسی و چگونه ساخته شده‌اند؟ اگرچه که قصه‌ها از زبان یک زن روایت می‌شود اما او نیز در حین قصه‌گویی خود، بازیگر قصه می‌شود و به قصه‌ها می‌پیوندد.

این سؤال‌ها هیچ‌گاه پاسخی قطعی نخواهند داشت، به این دلیل که هزار و یک شب محصول یک زمان و یک قوم نیست، که شش قرن تدوین را به خود دیده است و سرزمین‌هایی از هند و چین تا ایران و بغداد و مصر را درنوردیده و حتی در دل کشورهای اروپایی به مراتب

بیشتر از سرزمین‌های زادگاهش رخنه کرده و طرفدار پیدا نموده است. با تکیه بر چنین مسائلی، فضای بی‌نهایت گسترده‌ای برای کنکاش تاریخی اثر (در تحلیل شخصیت‌های زنان) به روی ما گشوده می‌شود. جایی که با سیر و سیاحت در آن می‌توان به دریچه‌های دیگری، در خوانش متن رسید. تنها باید دانست که در چنین متنی، بسیاری از ماجراها، رفتارها و خوی و سرشت‌ها را نمی‌توان آنگونه دید و بررسی کرد که مثلاً در داستانی رئالیستی بروز می‌کند. بنابراین نمی‌توان به طور قطع، برچسب زن‌ستیزی و یا زن‌ستایی را به حکایات داد و به یک نتیجه‌ی قطعی از تحلیل رفتارهای زنان (با توجه به هدف راویان و مخاطبان آنها) رسید. اما به گفته‌ی نوال‌السعداوی، یک اتفاق نظر در تحلیل زنان وجود دارد و آن این‌که «در باره‌ی ماهیت بردگی زن نسبت به مرد، در نظام‌های مختلف پدرسالار کشاورزی یا صنعتی، فئودالی یا سرمایه‌داری، عقب‌مانده و یا پیشرفته، شرقی و یا غربی، مسیحی یا اسلامی، اتفاق نظر کامل وجود دارد.» (سعداوی، ۱۳۵۹: ۲۶۹)

مشکل دیگری که بر سر راه این تحقیق وجود داشت این بود که متأسفانه سهم ایران در حوزه‌ی فعالیت‌های تحقیقی بر روی این اثر فراملیتی، بسیار ناچیز بود و تعداد کتاب‌ها، به تعداد انگشتان دست هم نمی‌رسید. از سویی دیگر، پژوهش‌های ترجمه شده از این اثر، در بیشتر مواقع با نسخه‌ی مورد بررسی این پایان‌نامه، همخوانی نداشت و در بسیاری موارد امکان مستندسازی پژوهش با آن مطالب، امکان‌پذیر نبود. ترجمه‌ی جدید آقای اقلیدی از هزار و یک شب که ثمره‌ی تلاش یازده ساله‌ی ایشان است نیز به دلایلی چون حجیم بودن (بیش از چهار هزار صفحه) و از طرفی دیر به بازار آمدن مجموعه‌ی هزار و یک شب (که بر مبنای شب به شب باشد نه موضوعی) باعث شد که تنها به نثر ترجمه‌ی تسوجی اکتفا شود. از میان تصحیح‌های مختلف و تا حدودی متفاوت در ایران که از روی نسخه‌ی تسوجی بازچاپ شده‌اند، نسخه‌ی تصحیح شده و ویراسته‌ی نشر هرمس که در دو جلد و در سال ۱۳۸۳ چاپ شده است، انتخاب گردید. در مقدمه‌ی این کتاب ذکر شده است که این نثر با همتایان نثر خود که همگی از اصل مادر (ترجمه‌ی تسوجی) سرچشمه گرفته‌اند مقایسه و با خطاهای کمتر به بازار عرضه شده است. بنابراین در انتخاب ناشر این کتاب، وسواس بیشتری به عمل آمد.

در ابتدا، قصد نگارنده آن بود که تمامی قصه‌های هزار و یک شب از منظر نقد زن‌مدارانه بررسی شود اما پراکندگی، تنوع، حجم بالا و یکدست نبودن قصه‌ها که سخت در ساخت قصه‌ها تأثیرگذار بودند، ما را در انجام این پژوهش با مشکل مواجه می‌کرد، چرا که با تعداد زیادی از حکایت‌های گوناگون روبرو بودیم که در چارچوب رساله‌ی کارشناسی ارشد، مجال برای بررسی همه‌ی آنها نبود. انتخاب چند قصه از میان بیش از دویست و چهل و اندی نیز نمی‌توانست به دیدگاهی در مورد قرائت زن‌محور از این کتاب منجر شود. از طرفی هزار و یک شب کتاب جزئیات است و به اعتقاد ثمینی، از ریزه‌کاری‌هایش نیرو می‌گیرد. پس ناگزیر مواد مورد بررسی، براساس ضابطه‌ای محدود شد و تنها حکایت‌های جلد اول (۱۴۱ حکایت از قصه شهریار و برادرش شاهزمان تا پایان کنیز بی‌نظیر) به عنوان جامعه‌ی آماری، مبنای کار قرار گرفت.

در فصل قصه‌گویی شهرزاد، برای درک پیوند و توالی منظم قصه‌ها، شناخت و تبیین تک تک قصه‌ها الزامی بود. لذا شگردهای شهرزاد در تک تک حکایت‌های جلد اول بررسی گردید و به روند آن در جلد دوم چندان پرداخته نشد.

در بررسی این اثر، با توجه به تقسیم‌بندی شوالتر، از روش ارزیابی و نقد مجدد ادبیات از دیدگاه زنان و یا همان «نقد جلوه‌های زنان» استفاده، و با قرائتی زنانه به تحلیل رفتاری شخصیت‌های زنان، نگاه جامعه‌ی مردسالار و دیدگاه راویان در هزار و یک شب، پرداخته شد. به نظر می‌رسد در دسته‌بندی ادبیات از این منظر، هزار و یک شب را بتوان در حوزه‌ی متون «مغشوش»^۱ قرار داد چون هم تحکیم و هم تضعیف ایدئولوژی‌های مردسالارانه در آن نمایان است.

جامعه در طول ادوار مختلف تاریخی، به صورت گروه‌های مختلف طبقاتی نمود پیدا کرده است. رابطه‌ی آثار و نقد ادبی با طبقه، همواره حالتی ویژه داشته است، چنانکه آن را می‌توان بی‌محابا به مقوله‌ای که به آن خودآگاهی طبقاتی گفته می‌شود، نسبت داد. (وبستر، ۱۳۸۰: ۹۵)

از آنجا که در پژوهش‌های ایرانی، به طبقه‌بندی زنان هزار و یک شب به طور مفصل پرداخته نشده است، در این پژوهش لازم آمد قبل از هر گونه نقدی، ابتدا دسته‌بندی دقیقی از زنان در

---

۱. متن مغشوش به متنی گفته می‌شود که تضعیف و تحکیم ایدئولوژی‌های مردسالارانه به یک اندازه در آن نمود یافته است.

جلد اول بدست آید و این امر بر حجم مطالبی که ممکن است در ظاهر با عنوان پایان‌نامه زیاد همخوان نباشد، اندکی افزود. اما تردیدی نیست که هر انگیزه یا عامل اجتماعی با گذشتن از صافی ذهن زورمندان و فرودستان، رنگ و بوی یکسانی ندارد. همانگونه که پژوهش‌های انجام شده بر جنبش‌های اخیر زنان نیز، ثابت نموده که تفاوت‌های طبقاتی و نژادی بر کنش زنان و جایگاه آنها، تأثیرگذار بوده است. «مسلماً هر نوع مطالعه‌ی فمینیستی همراه با بحث درباره‌ی طبقه‌ی شخصیت‌های زن و مرد داستان است و در هر نوع مطالعه‌ی بر روی آثار، می‌توان رویکرد اجتماعی سوسیالیستی نقد را هم لحاظ کرد.» (حسینی، ۱۳۸۸: ۸۹) بنابراین در ابتدای کار، طبقه‌بندی زنان بر اساس شخصیت‌های مختلفی که در حکایت‌ها بودند در اولویت قرار گرفت.

در یک طبقه‌بندی کلی، زنان به دو دسته‌ی زنان درباری و غیردرباری تقسیم شده‌اند و به صورت جزئی‌تر، به پنج طبقه‌ی زنان درباری (خانواده شاهان، وزیران و امیران)، طبقه‌ی عجزوان (درباری و غیردرباری)، طبقه‌ی کنیزان (درباری و غیردرباری)، طبقه‌ی عوام (زنان با مشاغل گوناگون همسران، زنان و بازرگانی و قشر ثروتمند گمنام) و طبقه‌ی زنان فرا واقعی تقسیم شدند که هر کدام از این طبقه‌ها، زیر مجموعه‌هایی دارند. اگر این نوع دسته‌بندی برای زنان انتخاب گردید به این دلیل است که بعضی از طبقات مانند کنیزان، رفتارها و نقش‌هایی مختص با معیارهای قابل پذیرش زمان خود را دارند که در آن زمان، هنجار تلقی می‌شد و در واقع امکان نداشت که نگرشی واحد در برابر کنش آنها اعمال شود. همچنان که مقوله‌ی مکر در بین عجزوان، با عشق و جنسیت همراه نیست و تدابیر مثبت و منفی آنان، بیشتر جنبه‌ی کسب منافع اقتصادی دارد. اما در میان زنان ثروتمند، مکر با عشق و انتقام همراه است. لذا با آگاهی از کارکردهای متفاوتی که زنان هزار و یک شب داشتند، به دسته‌بندی آنان از منظر طبقه‌ی (Class) اجتماعی پرداخته شد و تا حدودی از گرایش فمینیسم سوسیالیستی، مارکسیستی برای نقد ادبی جایگاه طبقاتی زنان، استفاده گردید. همچنین به فراخور تحلیل روانی زنان هزار و یک شب، به طور گذرا به روانکاو یونگ و کهن الگوهای زنان اشاره شد.

این که بر انواع مختلف نثر شهرزاد و یا ژانر هزار و یک شب چه نامی گذاشته شود، مرزبندی دقیقی برای نگارنده مشخص نشد؛ آقای ستاری بیشتر از شکل «قصه» برای توضیح و تحلیل

کتاب استفاده می‌کند. آقای اقلیدی نام «داستان» را برای نثر هزار و یک شب بر می‌گزیند و بقیه‌ی پژوهشگران هزار و یک شب هم ملغمه‌ای از داستان، حکایت، قصه و افسانه. جمال میر صادقی با ویژگی‌هایی که در مورد ساختار «قصه» بیان می‌کند، نثر هزار و یک شب را در درون قصه‌ها، جای می‌دهد. در ترجمه‌ی بخشی از کتاب «هنر قصه‌گویی» که خانم ثمینی، بخش پایانی «کتاب عشق و شعبده» را به آن اختصاص داده است، گره‌ارت بر اساس تقسیم‌بندی تماتیک (موضوعی) کتاب، برای هر موضوعی، ژانری خاص را برگزیده است: «قطعات» عبرت‌آمیز، «داستان»‌های اخلاقی، «افسانه»‌های تمثیلی، «حکایت»‌های اخلاقی، «قصه»‌های پرهیزگاری. این امر نشان از تنوع و گستردگی قصه‌های هزار و یک شب دارد که هر موضوعی، ژانر خاصی می‌طلبد. در این پایان‌نامه، سعی بر آن بوده است که غالباً از لفظ «قصه» و در بعضی مواقع، به فراخور تاریخی بودن ژانر روایی، از «حکایت» و گاهی از داستان نیز، استفاده گردد.^۱

با وجود آنکه به اعتقاد ستاری، اشعار عاشقانه‌ی فراوان موجود در هزار و یک شب، سرودی در ستایش زیبایی زن است، (ستاری، ۱۳۶۸: ۴۲۵) اما سروش اصفهانی در ترجمه‌ی اشعار کتاب، برداشتی آزاد داشته و ابیات سنگین و رنگین شاعران پارسی‌گو را جایگزین اشعار نسخه‌ی عربی نموده است. مقایسه‌ی اشعار در نسخه‌های عربی با ترجمه‌ی تسوجی و بررسی مایه‌های زنانه‌ی آن، خارج از وقت تعیین شده برای این پایان‌نامه بود. بنابراین در این پژوهش - جز در چند مورد محدود - از اشعار کتاب استفاده نشد.

شایان ذکر است، از آنجا که صبغه‌ی اسلامی و زبان عربی نسخه‌های هزار و یک شب بر دیگر زبان‌ها و ترجمه‌ها می‌چربد و به اعتقاد ستاری، شکل کنونی کتاب، فرآورده‌ی کارگاه

---

۱. قنواتی به نقل از روشن رحمانی به مهمترین ممیزه‌ی حکایت از قصه در هزار و یک شب اشاره می‌کند. وی معتقد است حکایت درباره‌ی اشخاص یا وقایع تاریخی معینی گفته می‌شود. حتی اگر آنچه حکایت می‌شود با تاریخ تطابقی نداشته باشد و دوم این که وجه تخیل در حکایت یا وجود ندارد یا بسیار کم رنگ می‌نماید. ر.ک: روایت‌های شفاهی هزار و یک شب از همین نویسنده، صص ۷۵ و ۷۶ و روشن رحمانی (۱۳۸۰). تاریخ گردآوری نثر و پژوهش افسانه‌های مردم فارسی زبان، نوید شیراز، ص ۹۳.